

З.Н. Сейітжанов , Н. Набиолла* ,
Б.С. Иманғалиев , Ш.А. Шортанбай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: nasihat_83@mail.ru

КӨДЕК БАЙШЫҒАНҰЛЫНЫҢ САЯСИ ЛИРИКАСЫ

Мақалада ақын Көдек Байшығанұлының шығармашылығына кең көлемді барлау жасалып, соның ішіндегі азаматтық көзқарасын айқын көрсететін саяси лирикалары талданады. Ақынның өзі ғұмыр кешкен кезеңнің шындығын ашып көрсеткен шығармаларына үңіле отырып, ондағы бейнеленген шындыққа, тарихи оқиғаға баға беріліп, ақынның азаматтық, саяси көзқарастары жан-жақты сараланады. Кеңес үкіметінің қазақ даласына, соның ішінде Жетісуді мекендеген Албан еліне жасаған озбырлығын бейнелеп көрсетудегі ақын шеберлігіне сараптаулар жасалады. Ақын шығармашылығының басым бөлігінде отарға түскен халық өмірінің ақиқаты ашып көрсетілетінін нақтылы мысалдармен береді. Мақалада ақынның өз көзімен көрген, санасынан өшпеген қоғамдық қайшылықты тайға таңба басқандай айқын суреттейтін жыр жолдары терең ашылып талданады. Ақын шығармаларында ХХ жылдардағы Кеңестік кезеңнің қаталдықпен іске асырған қатігез саясаты да назардан тыс қалмайтынына дәлелдер келтіріледі. Бай ауылдың малын сыпырып алып, жер аударған сүркей жылдардың көрінісін де автор ақын өлеңдерімен ұштастыра қарастырады. Тіпті кейбіреуін «халық жауы» деген жаламен атқанын, сөйтіп зорлық жасалып, әділетсіз қысым көрсету халық наразылығын тудырып отырғаны да жеке-жеке талданады. Айықпайтын ақын мұны елдің мұрат-мүддесінен туындағаны туралы қорытынды жасайды. Қоғамның ащы шындығын тарата жырлаған, торыға, үмітін үзе, ашына айту шығарманың драмалық сипатын ширата түскеніне мән беріледі. ХХ жылдардың ішінде болған саяси науқандардың бәрі де «аяусыз қастандықпен халықты қыру» екенін батыл айтып сұмдық оқиғалардың сырына қанықтырған азаматтық лирикалар терең талданады. Ел өмірінде болған қайғылы сәттердің ешқайсысын назардан тыс қалдырмай, өлең өміріне айналдыра көптің көз алдына келтірген ақын мұрасын жаңа қырынан көрсетуге қадам жасалады.

Түйін сөздер: автор, шығарма, поэзия, тарих, уақыт, көзқарас, қоғам.

Z.N. Seyitzhanov, N. Nabiolla*, B.S. Imangaliyev, Sh.A. Shortanbay

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: nasihat_83@mail.ru

Kodek Baishiganuly's Political Lyrics

This article widely examines the work of the poet Kodek Baishiganuly and analyzes his political lyrics, in which his civic position is clearly manifested. Looking at the poet's works, which reveal the reality of the period in which he lived, the truth and the historical events depicted in them are assessed, and the poet's civil and political views are comprehensively differentiated. His skill in depicting the arbitrariness of Soviet power in the Kazakh steppe, including in the Alban tribe inhabited by Zhetyusu, will be appreciated. In most of poet's works, the truth life of the colonized people is revealed through specific examples. The article analyzes in depth the lines of the poem that vividly describe the social contradictions that the poet saw with his own eyes and didn't disappear from his consciousness. Poet's work provides evidence that the tough policies of the Soviet period in the XX weren't ignored. Together with the poet's poems, a scene of harsh years is considered, when the cattle of a rich village were swept out and exiled. Even the fact that some of them were shot as "enemies of the people" and that violence, unfair pressure caused public discontent is analyzed in detail. The incurable poet concludes that his sadness is caused by ideals and interests of the country. The dramatic of the work is emphasized, expressing the bitter truth of society, expressing its despair. The political campaigns of the XX are analyzed in depth, declaring that all political campaigns "killed people with a merciless conspiracy." Without leaving without attention single sad moment in the life of the country, step is being taken to show the legacy of the poet in new light, presenting poet's life to the gaze of many.

Key words: author, work, poetry, history, time, attitude, society.

З.Н. Сейтжанов, Н. Набиолла*, Б.С. Имангалиев, Ш.А. Шортанбай
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: nasihat_83@mail.ru

Политическая лирика Кодека Байшиганулы

В данной статье широко исследуется творчество поэта Кодека Байшиганулы, анализируется его политическая лирика, в которой ярко проявляется его гражданская позиция. Глядя на произведения поэта, раскрывающие реальность периода, в котором он жил, оценивается правда и изображенные в них исторические события, всесторонне дифференцируются гражданские и политические взгляды поэта. Будет оценено мастерство поэта в изображении произвола советской власти в казахской степи, в том числе в Албанской стране, населенной Жетысу. В большинстве произведений поэта правда жизни колонизированного народа раскрывается на конкретных примерах. В статье углубленно анализируются строки стихотворения, ярко описывающие социальные противоречия, которые поэт видел своими глазами и не исчезли из его сознания. В творчестве поэта приводятся свидетельства того, что жесткая политика советского периода двадцатых годов не была оставлена без внимания. Вместе со стихами поэта рассматривается сцена суровых лет, когда скот богатой деревни был выметен и сослан. Подробно анализируется даже тот факт, что некоторые из них были расстреляны как «враги народа» и что насилие и несправедливое давление вызвали общественное недовольство. Неизлечимый поэт заключает, что его печаль вызвана идеалами и интересами страны. Подчеркивается драматургия произведения, выражающего горькую правду общества, выражающего его отчаяние и разочарование. Глубоко анализируются гражданская лирика о политических кампаниях двадцатых годов, смело заявляющиеся, что все эти кампании «убивали народ беспощадным заговором». Не упуская из виду ни одного из трагических моментов, произошедших в жизни страны, делается шаг к тому, чтобы показать наследие поэта в новом свете, который он привнес в «жизни» поэмы.

Ключевые слова: автор, произведение, поэзия, история, время, отношение, общество.

Кіріспе

XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ әдебиетінің дамуына үлкен қосқан ақынның бірі – Көдек Байшығанұлы. Оның шығармаларында саяси лирика қомақты орын ұстайды. Жауынгер жанр поэзия өмір құбылыстарының сан қырын өлеңмен өрнектейтіні белгілі. Онда ежелден келе жатқан ұлттық болмыс пен идея көрініс беріп отырады. Жазушылар оны адамгершілік жады, ұрпақтар сабақтастығы мәселесімен бірлікте қарастырады. (А.Темірболат, Р.Имаханбет, Г.Орда, А.Оспанова, Т.Омаров, 2017). Кез келген ақын көріп-білгенен, көңілге түйгенін суретті сөзге айналдырады. Сондықтан халық өткені мен жеткенін белгілі қаламгердің мұрасы арқылы танып білеміз десек, асыра айтқандық болмайды. Қалайда белгілі дәуір шындығы сол дәуірдің көркем сөзінен көрініс табады. Академик З. Қабдолов: «Әр дәуірдің әдебиеті сол дәуірдің айнасы. Сөз өнерінің өмір шындығын «шындап» қана қоймай, келешекке, келер ұрпақтан ұрпаққа «шегелеп» қалдырған құдіретті күші де осы арада жатыр (Қабдолов, 1983: 120) – деп орынды айтқан.

Өлең-толғауларында көбіне қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді өз туындыларының арқауына айналдырған. Біз осы мақалада оның саяси

тақырыпқа жазған өлең-толғауларына тоқталуды мақсат еттік.

Кеңес өкіметі құрылғаннан бастап қоғамдық өмірде үлкен өзгерістер бола бастады. Бұрынғы патшалық Ресейдің отары болған елдерге еркіндік берілмеді. Кеңес өкіметі саяси-идеологиялық және экономикалық өзгерістерді жүргізуге шұғыл кірісіп кетеді. Ең алдымен халықты екі жікке (топқа) бөледі. Ауқатты адамдарды тәркілеу, ұжымға біріктіру, отырақтастыру сияқты саяси шаралар жүргізіле бастады. Біртіндеп халықты өзінің ұлттық болмысынан айыруды мақсат етеді. Ол үшін ұлттың діні мен тіліне «шабуыл» жасап, тарихи жадын өзгертуге кіріседі. Осының нәтижесінде бұрыннан қалыптасқан әлеуметтік-қоғамдық жүйе бұзылады. Мұндай озбырлық халықты күйзеліске ұшыратады. Албан елінің игі жақсыларын «көрнекті бай» ретінде ұстап абақтыға жабады. Ақын абақтыда жатқандардың көңілін аулап бірнеше өлең-хат жазады.

Бүкіл елдің тоз-тозын шығарған заң-түзімге қарсылық білдіреді, күдерін үзгендей болады. Көдек шығармаларынан сол кезде халық басынан өтіп жатқан тағдыр тауқыметін танимыз.

Өртең шалған тоғайдай,

Кеткені-ай жұрттың сұрының.

Шөптің таңдап сонысын

Ішетін судың тұнығын (Байшығанұлы, 2008: 91) –

деген жолдар халыққа қанды құрығын салған қилы заманның қиындығы екені хақ. «Шөптің сонысын жеп, судың тұнығын ішіп» емін-еркін көшіп-қонып жүрген елдің өрт шалғандай сұры кетеді. Себебі отырықшылыққа бейімдеп, ұжымға біріктіру халықтың еркінен тыс болған оқиға болатын. Төрт түлік малда күн көрістің қамына айналдырып отырған ел сауып ішер биесінен, қом көтерер түйесінен айырылады, азып-тозуға ұшырады. Өл-ауқатты адамдарды тәркілеу басталады. «Азаматын айдатып, қанды құрығын салады». Мал-мүлкін ортаға алып, азаматтарын «Итжеккенге» айдау қазақ халқының тамырына балта шабумен бірдей еді. Ел қыспаққа түсіп, қысастық көреді.

Көдек халықтың басынан өткен әділетсіз тарихи-саяси оқиғаларды көзімен көреді. «Атаның салған жолы, ананың пішкен тоны» сияқты құндылықтар тәркі етіледі. Сондықтан ақын мұраларының көбі саяси лирикаға жатады. Бұл кедергі түрлі саяси науқандардың бірі жер-суынан, мал-мүлкінен айырса, бірі жазықсыз жандарды жауапқа тартып жер аударды. Түрлі алым-салықтар салып тыныш өмір сүруге мүмкіндік бермейді. Сан түрлі ат қойып, айдар тағады. Ендігі жерде ақын да бас сауғалап «ел шетіне» баруға әрекет етеді.

Материалдар мен әдістер

Бұл жұмысты жазу барысында ғылыми танымның негізгі ұстанымдары басшылыққа алынды. Зерттеудің өзегіне материал ретінде ақын өлеңдерінің Алматыда жарық көрген басылымы пайдаланылды. Осы зерттеуде әдебиеттану ғылымындағы салыстырмалы талдау әдісіне басымдық берілді. Өйткені ақын шығармаларында көрініс тапқан оның саяси көзқарастары сол кезеңнің тарихи шындығымен, атап айтқанда 1916 жылғы «Албан көтерілісі» аталып тарихымызға айналған қайғылы кезеңмен, онан кейінгі саяси жағдайлармен байланысы салыстыра қаралды. Ақынның тарихи шындықты өз шығармасына қаншалықты деңгейде арқау еткеніне назар аударылды. Мақаланы жазу барысындағы алға қойған мақсат-міндеттерді, атап айтқанда ақынның азаматтық ұстанымын айқын көрсету үшін салыстырмалы талдау әдісімен қатар, кешенді талдау, логикалық-поэтикалық сараптау әдіс-тәсілдеріне де сүйендік.

Әдебиеттерге шолу

Бұған дейін де жалпы Көдек ақынның шығармашылығы туралы құнды ойлар кездеседі.

Ең әуелі М.Әуезов «Қазақтың халық шығармашылығы және оның ақындық ортасы» деген мақаласында Көдектің ақындық тұлғасы туралы пікір білдіреді. І.Жансүгірұлы жинаған материалдарда да ақынның бірнеше өлеңі сақталған. Көдек Байшығанұлының шығармашылығына байланысты өткен конференцияда профессор Айгүл Ісімақова «Көдек Байшығанұлы поэзиясындағы заман шындығы»; ф.ғ.к., профессор Анарбай Бұлдыбай «Көдек Байшығанұлының жоқтаулары мен дауыстары»; ф.ғ.к., Сағатбек Медеубекұлы «Көдек Байшығанұлы – қоғамдық санаға қозғау салған замансөз зергері»; т.ғ.д., профессор Жомарт Сімтіков «Көдек Байшығанұлы және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс»; ф.ғ.к., доцент Санагүл Майлыбай «Мұхтар Әуезов және Көдек ақын»; өнертану кандидаты, қауымдастырылған профессор Әлия Сабырова «Жетісу өңіріндегі авторлық әндердің өзіндік ерекшелігі»; PhD, өнертанушы Бағылан Бәбіжан «Көдек әндерінің әуездік құрылымы»; әдебиет зерттеуші Нұрлан Сәрсенбаев «Көдек Байшығанұлының ақындық айналасы»; ф.ғ.к., доцент Советхан Тілеубаев «Көдек өлеңдерінің көркемдік сипаты»; өнер зерттеуші Тілеулес Құрманғалиев «Көдек әндерінің табылуы және жариялануы»; зерттеуші Нұрлан Әбдібекұлы «Көдек поэзиялық туындыларының жиналуы, жариялануы» тақырыптарында баяндама жасап, ақын шығармаларын әр қырынан танытуға мән бергенін білеміз. Көлемді зерттеулерден Көдек Байшығанұлының шығармашылығына арналған профессор З.Сейітжанұлының «Шетелдегі қазақ әдебиеті» атты ұжымдық монографияға мақаласы жарияланған. Бұл мақала шолу түрінде жазылған. Бұдан кейін филология ғылымдарының докторы Қанипаш Мәдібайдың «Көдек Байшыған» деген мақаласы автордың «Өрісті өнер» кітабына енген. Мұнда да ақын мұрасы қысқаша таныстырылады. Бұнда біз ақынның саяси лирикаларына басымдық бере отырып қарастырамыз.

К.Байшығанұлының төгілмелі шабытпен жырлайтын туындыларындағы тегеуірінді ойлары мен мұңдалап тұратын ерекше қарымдылығы анық аңғарылып тұрады. Қанша кедей-кепшіктер «отыншы, сушы болып бірталай жан, өмірі жоқшылықпен жалданып жүр» деп әлеуметтік теңсіздікке сын садағын тартады. «Жемір сиырдай жалманып жүрген мансаптылардың» қошемет-қолпаш көруден жалықпай, қара бастың қамын ғана ойлайтындарға тоқтау-тиым болу керек екенін аңғартады. Әділдігі жоқ қоғамнан күдерін үзіп түңілгендей болады. «Тасығанның бір төгілері» хақ екенін еске салады, тәубеге шақырады. Қытай еліне қоныстанған «алаш азаматтарының

аман болуын» тілейді, кісілікті көңіл толғанысын білдіреді. Көдек Байшығанұлы көптеген толғауларында «Қызырлы не боп кетті қайран Албан», «Қайғылы қайран халық», «Омарбектің өлімі», «Албан тарихы», «Өрге қашқанда», «Кең Текес», «Сасан ауылына барғанда» т.б.) өз заманының шындығын, әлеуметтік саяси ахуалын білгірлікпен баяндайды. Толғау – ақындық поэзияның түрі. Мұнда әр ақынның творчестволық ерекшелігі молырақ көрінеді... Сөздің әлеуметтік, азаматтық әуенінің артуы толғау ерекшеліктерінің бірі (Ахметов, 1964: 254).

Арқалы ақын толғауларының басты тақырыбы – ақиқатты айту, әділдікті алға тарту. «Албан тарихы» толғауында былай дейді:

Сұраған балшайбектің елін көрсен,
Өртең шалған тоғайдай әрі кеткен.
Қыршаңқы қызылшұнақ ат сияқты.
Сымпиып күйрығы мен жалы кеткен.
Ауданнан уәкіл кеп өкіріп жүр,
Бетінің реңі жоқ қаны кеткен.
Сөзіне айтап тұрған құлақ салсан
Дегеннің «қырам-жоям» мәні кеткен.

Бұл ауқатты жақсы-жайсандарды тәркілеу кезінің әрекеті екені аян. Халықты тапқа бөліп біріне-бірін айдап салу мақсатынан туындаған қауіпті саясат. Қазақ халқының басынан өткен қиын кездің бір үзік сыры, түрлі саяси науқандардан мезі болған ел босқын-қашқын атанып, оқтың өтінен, оттың шетінен өтеді.

«Өрге қашқанда» толғауында алдынан қалмақтар тосып, зергерлік бұйымдары мен киім-кешектерін тонап, артынан орыс солдаттары қуады.

Қорықтық күзғын жер деп жазда қалып,
Алдымызды қармады қалмақ алып.
Арт жағымыз солдат пен коматрет,
Біз енді қалай қарап зар қағалық
Тып тыныш жерімізде тұра бермей,
Елімізді құртқаны-ау жалған алып.

Қалмақтар барлық зергерлік бұйымдары мен киім-кешек, тәуір заттарын тонап алады. Кеткен елі де, барған жер де құшақ жайып қабыл алмайды. Басы аман, бауыры бүтін заман баяғыда-ақ келмеске кеткен. Жат елге сіңіп, өзінің жағдайын жасау оңай бола қоймайды. Заман шырғалаңы осындай дағдарысқа тап келтіреді. Ата қонысынан кетіп бөлініп-жарылған халықтың халі мүшкіл болады. Отаршылдық озбырлықтың шеңберінен шығу мүмкін емес еді. Сондықтан

көлденең кезігетін ұрда жықтардың қоқайына істер амал да болмайды.

Ол Сасан ауылының өткені мен бүгінгі халі жайында оралымды ой айтады. Албан елінің бұрын келген алты ақалақшысына сипаттама береді. Мансап иелерінің әділетсіздігін нақты таңбалайды. Халықтың көбі сіңірі шыққан кедей болса, байлық белгілі адамдардың қолына жиналған. Бұлардың айтқаны келіп, атқаны тиетін адамдар. Ақын халықты сүліктей сорған шонжарлардың әрекетін әшкере етеді, шенеп-мінейді. Ұлықтар мен байлардың озбырлығына, халыққа қайырымсыздығына күйінеді.

Ақын толғауларының көбінде-ақ басқаға бағынышты халық өмірінің ақиқатын айтқан. Өленді төгіп те (импровизатор), жазып та шығара беретін Көдектің өлең толғауларында қоғам мен адам байланыста жырланады. Ол XX ғасырдың алғашқы жарымында халық басынан өткен өкініші мен қайғысын жан жүргімен сезіне отырып, бірінде назардан тыс қалдырмай толғауларының арқауына айналдырған. Сондықтан оның өлең-толғаулары халық өмірінің жыр шежіресі іспетті. XX ғасырдың алғашқы жарымы «оңы мен терісі, қойы мен бөрісі» алысқан аласапыран заман болғаны белгілі. Өйткені идеологиялық қыспақ күшейеді. Жаңа тұрмыс-тіршілік орнату дейтін асыра сілтеген, ұрандатқан саясат үдей түседі. «Қақ жарған қара қылды заман қайда, жүзіндей ұстараның ауып қалған» деуі шынайы өмір шындығы болатын.

Сонда Кеңес өкіметі не істеді? Алдымен халықты тапқа (екі жікке) бөлді. Бай мен кедей арасындағы қарама-қайшылықты қоздыра түседі. Бірін өшіреді, бірін өсіреді. Халқым, елім деп соққан ақын жүрекке мұндай саясат ұнамайды. Сол себепті оның азаматтық үні асқақ естіледі.

Көдек кейде жылдарды қуалап, қай жылы қандай жағдай болғанын санамалап тұрып жазады, мәселен:

Жылында он алтының жолыққанда,
Төтенше сол бір жылы сұрың кетті.
Түк көрмеген қазақтан солдат сұрап,
Ұлықтан әділетсіз зұлым жетті, –

дейтін өлең жолдарынан 1916 жылы не болғанын білеміз. Бұрын әскерге бармаған, соғыс көрмеген халықтың төбесінен жай түскендей болады. «1916 жылдың оқиғасы халық тарихындағы қатардағы бір эпизод емес, бүкіл елдің тағдырына тікелей қатысты, көлемі мен салмағы жағынан өзінше бір «ақтабан шұбырынды» еске салатын сұрапыл десек артық айтқандық емес» (Берді-

баев, 1989: 177). Осы жылы патша өкіметінің 18 бен 31 жас аралығындағы жігіттерді майданның қара жұмысына алу туралы «Жиырма бесінші маусым» жарлығы түрткі болады. Мұның арты бүкіл елді қамтыған ұлт-азаттық күреске әкелгені белгілі. Ақын «төтенше сол бір жылы сұрың кетті» деген сөзді бекер айтып отырған жоқ. Сол 1916 жылдың өзінде империялық әкімшілік аярамақсатына жетіп, жергілікті халықты ығыстырып үлгеріп еді. Олардың көбі көрші Қытай жеріне ауып кетті. Ат аяғы жетуі қиын шың-құзды паналады. Иен далаға тентіреп аштық пен жалаңаштық тауқыметін тартты (Жұртбаев, 1990: 189).

Осындай аумалы-төкпелі дәуірді ақын оқырманға ой саларлықтай шынайы бейнелейді:

Таланған мал мен бастың есебі жоқ,
Қайран Албан бұзылып сұрың кетті.
Көгенкөз не жайсанды орыс қырып
Не боздақ оқ ішінде ұлың кетті, –

дейді кейіп. Бұл – ақынның көз алдында болған өзекті өртер өкініш. Ол халық қайғысына ортақтасады. Патша өкіметінің қарулы жасақтары халықты қырғынға ұшыратып, жазықсыз жазалағандары да өтірік емес болатын. Көдек ақ ниетінен айнымай, сорақы сұмдықты көпке жеткізуді парыз санаған. Отарлық озбырлық осы екенін ескертеді.

Жылына он сегіздің келгенінде,
Бүлік сап Мұратаев қырып жетті.
Батырдың Райымбек тұқымы еді,
Диканбай қайран сабаз құның кетті, –

деп күйінеді. Аласапыран шақтың оқиғасы Көдек шығармашылығынан қомақты орын алған. Мұрабаев деп отырғаны Ақ әскердің офицері. Бір жағынан ақтар бүлік сап жетсе, көп ұзамай-ақ «Сәбеттің өкіметі қуып жетті» дейді. Бұл ақ пен қызылдың арасында болып жатқан дүрліккен шақтың шындығы нанымды бейнеленеді.

Осы жағдай халық тарихына қатысты мәселе болғандықтан түрлі жанрда көптеген шығармалар туған және атажұрттан адасуға да себеп болған болу мәнін де ұғындырады. Отаршылдық саясаттан мезі-ығыр болған халық өмірінің қайғы-мұңы ақын назарынан сырт қалмаған.

Кедейлерге көпшік қойып көтермелесе, байлардың меселін басып малдарын алды. Тіпті кейбіреуін кедейлерге бөліп те береді. Ақын бұрын болмаған ұлттық теңсіздікті әшкерелейді. «Үстем тапты жою ұранын ашықтан ашық көтерген

сталиншіл болшевиктер бейбіт келіссөзді емес, күш қолдануды негізгі құрал етті. Бас сауғалап амалсыз атқа қонғандар ешкіммен де бейбіт келіссөз жүргізбеді, ал болшевиктер болса, қан төгуден тартынған жоқ» (Омарбеков, 1994: 48).

Көдектің жоғарыдағы өлең жолдары Кеңестік кезек-кезек-кезегімен талап-шарттарын іске асыру арқылы халықтың өмірін зобалаңға айналдырған деректерді жіпке тізгендей көз алдыға әкеледі. Мысалы:

Әлібек, Бегалыны қатар ұстап,
Албанға қарайтұғын бет қалмады.
Өлгені, ұсталғаны, сотталғаны
Бұл елде күйзелгенде ес қалмады.
Бет алды нақақ күйіп жоғалды деп
Талайдың ішінде боп кетті арманы, –

дейді. 1927 жылы жазылған осы толғауында Текес өңіріндегі елдің хал-жайынан хабардар етеді. Еселенген жоспарды орындай алмағаны үшін бір шоғыр адамдардың ұсталғанын, сотталғанын өлгенін және олардың аты-жөндерін де атайды. «Бір жағы зар, бір жағы қар заманның» болғанын зығырданы қайнайды. «Жетісу елін өрт шалды» деп күйінеді. Жақындарынан бөлінген ел бағыт-бағдарды білмей, естерінен айырылғанына налиды. Қазақ ауылының өмір шындығын нақты бейнелеп, болып жатқан қиянатқа қарсылық білдіреді. Бұл – ауыр кезеңнің жанды суреті, арманда кеткен елдің мұң-шері, көңіл күйі екенін өткір айтады, көпке ой тастайды.

Нәтижелер мен талқылау

Отаршылдық өктемдіктің тізеге салып жазықсызды жазықты етіп елдің ту-талақайын шығарған содыр-сойқанын дөп басады. Көзімен көрген, санасынан өшпеген қоғамдық қайшылықты тайға таңба басқандай айқын суреттейді.

Мұны жиырмасыншы жылдардағы Кеңестік кезеңнің қаталдықпен іске асырған шу-шұрқаны деуге болады. Бай адамдардың малдарын сыпырып алады, жер аударады. Тіпті кейбіреуін «халық жауы» деген жаламен атады. Сөйтіп зорлық жасалып, әділетсіз қысым көрсету халық наразылығын тудырып отырады. Айықпайтын ақын мұңы елдің мұрат-мүддесінен туындайды.

Қоғамның ащы шындығын тарата жырлаған. Торыға, үмітін үзе, ашына айту шығарманың драмалық сипатын ширата түскен. XX жылдардың ішінде болған саяси науқандардың бәрі де «аяусыз қастандықпен халықты қыру» екенін батыл айтып сұмдық оқиғалардың сырына қа-

нықтырады. Ел өмірінде болған қайғылы сәттердің ешқайғысын назардан тыс қалдырмай, өлең өміріне айналдыра көптің көз алдына келтіреді. Бақ-дәулеті құрдымға кеткен, бірін-біріне қарсы қойып күшпен ұжымдастырылған сойқанды бұрын-соңды ел көрмеген-ді. Енді қайту керек? Қоршаған ортаның сиқы ақынның көңіл-күйіне әсер етеді. Сондықтан ол «кезіктік сүм заманға зарықтырған» деп түңіле толғайды. Замана жайына сын айтқан туындылары Көдекте жетерлік. Шырғаланы көп, шырқ бұзған қоғамдық ақиқатты көптің көңіл күйімен байланыстыра жырлау көптеген шығармаларына тән қасиет. Өкінішпен үміт қос өрім тартқан туындыларды ақын жанының адал сыры деп ұққан жөн.

Тоталитарлық жүйе ойына келгенін жасап, бодандық бұғауын тарта түседі. Қарсылық білдіруге ешкімнің құқы жоқ. Жақты ашпастай, көзді көрместей қып қойған. Қит етсе қынапта қылыш дайын. Сол тұстағы – қилы замандағы халықтың қиын тағдыры осындай еді. Көдек осыны өзіндік өрнекпен бейнелеуге ден қойған.

«Сағыздай біріктіріп шайнап алған» деген тапқыр салыстыру арқылы ойын ұтымды жеткізеді. Мұндай жағдайлар шығарманың сапалық белгілеріне де әсер еткен. Ақын Кеңестік жүйенің осы саясатын дәл сипаттайды. «Саясаттың күннен-күнге жіңішкергенін» айыптайды. Ақын жасанды ұстанымдарға бармайды. Көптің сорын қайнатқан заман зауалы екенін тура айтады. Мұның арты жақсылыққа да апармайтынын да сездіреді.

«Саясатқа алданған» елдің сарсаңы мен сергелденін нақты қамти сөйлейді. Әлеуметтік шындықтың бедер-белгісін шеберлікпен ашқанын көреміз. Өйткені «әр заманда, әр дәуір сол кездегі өнерден өз келбетін, өз рухын, өз жүрегінің дүрсіл тынысын, қан тамырының бүлкілді ағысын көруге күштар. Өмір мен өнер орайындағы бұл сабақтастықты ешбір суреткер аттап өте алған емес» (Нұрғалиев, 2019: 297) деген ғалым ойы орынды.

Сонымен, ауқатты адамдардың бәрін айыптап, кедейді керемет етіп шығарады. Күшпен біріктіріп, отырықтастыру кезінде де елдің тартқан тауқыметі аз болмағаны белгілі. Осының салдары отызыншы жылдары ашаршылыққа әкеп соғады. Ақынның осы кезде жазылған өлең-толғауларынан күллі қазақ елінің аянышты тыныс-тіршілігін аңғаруға болады.

Ақынның өлең-толғауларынан әлеуметтік-азаматтық сипат барынша басым көрінеді. Жиырмасыншы жылдардағы саяси науқандарда асыра сілтеу орын алғаны мәлім. Осының

салдарынан ішерге тамақ, киерге киім таппай, «жығылған үстіне жұдырықты» көреді. «1928 жылы байлардың дүние-мүліктерін тәркілеу, салық түрлерін қисынсыз түрде көбейту, ұжымдастыру мен отырықшыландыру науқандарын асқан солшылдықпен күштеп жүзеге асыру, ал солақай реформаға қарсылық көрсеткен халық көтерілістерін қарулы күшпен қырғынға ұшыратып басу, солармен қатар көзі ашық азаматтарды репрессиялайды. Бұлардың бәрі халықты 1931-1933 жылдары алапат ашаршылыққа – ұлттық апатқа душар етті» (Қойшыбаев, 2019).

Көдек халықтың қасіреті атанған ашаршылықты дәл-дәйекті суреттейді. «Мен айтсам шындық пенен сүмдықты айтам» деп өз сөзінің жалған емес екеніне нандыра сөйлейді. Осы ашаршылық халықтың санын күрт кеміткені аян. Себебі қаншама адам тамақ таппай, аштықтың құрығына ілінгені белгілі. Мұндай нәубет отарлық саясаттың ықпалымен болып жатқанын да ұғындырады. Тәуелсіз ел болғаннан кейін ғана оқымыстылар апат әкелген зобалаңға баға бере бастады. «Ашаршылықты геноцид деп айтуға неге болмайды? Әбден болады. Геноцид дегеніміз билік тарапынан белгілі бір әлеуметтік тапты мақсатты түрде жою. Қазақстанда мақсатты түрде жою процесі жүрді. Қазақстанда үш топты: байларды, молдаларды, зиялыларды жоюды патшалық өмір негіздеген. Соны Кеңес Одағы іске асырды» (Қойгелдиев, 2019), – деп жазады тарихшы ғалым М. Қойгелді.

Әдейі қолдан ұймдастырылған ашаршылықтың салдарынан қазақ халқы орасан шығынға ұшырады. Осының бәрі ел тарихының қаралы беттерін құрайтын деректер екені белгілі. Ақын әлеумет өмірінің түйткілдерін мейлінше шыншылдықпен суреттейтіндіктен оның туындылары тұнық ойдың тұнбасындай әсер қалдырады.

Қоғамның заң – түзіміне көңілі толмайды, «өксігі өмірінде ойдан кетпейтінін» еске салады. Байды бітіріп, енді орташаға сұғын қадаған. «Бұзаудай болдың қолға байлап алған» деген тапқыр теңеу халықтың шарасыздығын тартымды жеткізген. Мұның бәрі басқаға басыбайлы болған халықтың күңгірт күші мен күйі екені аян. Ақын туындыларының өз көзінің жыр-қуәлігі десек те болады. «Қазақ халқының шығармашылығынан оның қиын-қыстау жылдарының тарихы ғана емес, қарапайым ғана тұрмыс-тіршілігі де байқалып жатады. Бұл біздің халықтың өмірінде көркем шығармашылықтың, соның ішінде поэзияның, ерекше орын алатынын байқатса керек» (Ержанова, 2021: 117).

Жиырмасыншы ғасырдың алғашқы жартысындағы саяси науқандар әншейін ғана өткінші оқиғалар емес еді. Ол халыққа «қан жұтқызып, қасірет әкелген» тарихи шындық болатын.

Кеткені келмей, кемтігі толмай, өксумен өмірі өткендер қаншама? Адамдарды ес-тұсынан айырып, мұсылмандық әдет-ғұрыпты құртқан кім? Әрине, бәріне тоталитарлық жүйе кінәлі. Толғаудан алынған осы үзіндінің эстетикалық әсерінен гөрі заман рухын шынайы жеткізуімен мәнді. Бұл тұста уақыт талабы басқа еді. Ақынның ұрандатқан өлеңі жоқ. Керісінше «адамды ес-тұсынан ажыратқан» саяси қыспақтың лебін сезуге болады. Әдебиеттің өміршендігі – адам рухын, болмысты бейнелеудегі шындыққа байланысты. Ал белгілі бір жанрдағы көркемдік-идеялық сипаты жоғары шығарма адамзаттың мұң-мүддесін, халықтың рухани өмірі мен тарихи тағдырын көрсетуде қаншалықты терең барлау жасағандығымен қымбат (20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті, 1937: 178)

Көдектің өлең-толғауларында өз кезіндегі жамағаттың басынан өткен сергелдең ешқандай боямасыз көрініс тапқан. Ақын елдегі жағдайды көзімен көрген, жанымен сезген. Осындай аласапыранның кесірінен Қытайға қашуға мәжбүр болған. Сондықтан күнделікті болып жатқан саяси науқандар әсіресе соңғы кезде жазған туындыларынан қомақты орын алған. Ел-жұртынан айрылған босқындардың жағдайлары да ақын назарынан тыс қалмаған. «Арып-ашып, тоналып жаяу жүріп» қиыр кетіп, қиянды қоныс етуге мәжбүр болады.

Осы «өрге қашқанда» толғауында айтылған ой елдің қорлық-зорлық көрген тауқыметті тағдырының көрініс деуге болады. «Қаңғырдық ескі залым дүресін жеп» деген сөзде орны толмас өкініш жатыр. Белгілі ғалым Д. Мәсімханұлы «Көдек ақын екінші рет Қытай жеріне өтіп болғаннан (1930 ж.), соңғы сапарға аттанғанға дейін (1937 ж.), ондағы ел мен жерді, әсіресе Іле-Текес, Қас-Күнес өңірін тынбай аралап, Қытайдың жан түршігерлік отарлық езгісінде жаншылып жатқан қандастарын оянуға, бас көтеруге шақырды», – деген тұжырымы орынды. Д.Мәсімханұыл өз зерттеуінде Көдек және басқа ақындар шығармаларындағы ұлттық идеяны қарастырады.

Ақынның өмірін өлеңнен бөле қарауға болмайды. Тосылмай, іркіліссіз айтатын туындылары ел өмірін өлеңге (ішінде өзі де бар) көшіргендей әсер қалдырады. Көдек өлеңдерінде сыншылдық пен шыншылдық басым. Бөтен елге бас сауғалап кеткен жұрттың мұңын талғамға

тарта отырып ақиқат қалпында жырлауға ден қояды. Босқындардың сорпа-су тауып күн көруі де қиындай түссе, жүдеп-жадап барғандардың қан-тері арқылы қарнын кампайтатындар да табылады екен. Бағыт-бағдарынан жаңылып, бас амандығын ойлаған елдің мүшкіл жағдайын күлбеттене күмілжімей ащы айтады, көрегендікпен түйін-тұжырымдайды.

Көдек өзі барған өңірдегі елді екі жыл аралап талай елді-жерді көреді. Кімнің кім екенін ұғады, ел тұрмысының бірдей емес екеніне қаныға түседі. Елдегі жоқ-жітіктің кедейлігіне налиды.

Ақын осы толғауында «жұр» деген сөзді әлденеше рет қайталап, айтылар ойға ерекше мән беріп, екпін түсірген. Бұл туған жерінен сая таппай босқын болған елдің жай-күйі, жан-мүңы екені аян. «Жылдан жылға азған» заманның тауқыметін таразыға тартқандай етіп жеткізе жырлайды. Әлеуметтік кереғарлықты дөп басып таниды. «Секілді жемір сиыр жалманып жүр» деген салыстыру ойын өткірлей түскен. Немесе «қорлық-зорлық пәленің бәрі осында, кедейді күтқармайтын қармағы жүр» деген сөзінде ащы шындық жатқанын аңғарамыз. Ол әкімдердің қорқаулық әрекетін бетіне айтады, жамағаттың ауыр тұрмысына жаны ауырады. Осындай келеңсіздікке мүмкіндік беріп отырған қоғамға зығырданы қайнайды. «Шындық пен әділеттен дәнене жоқ» деп түңіледі, өкінеді. Ел билейтін әкімдердің бас-басына сипаттама беріп отырып, олардың теріс әрекеттерін ашына отырып ашады, қайталамауын талап етеді.

Көдек Байшығанұлы екі елді көрді. Олардың заң-түзімінен де хабардар болды. Өмірінің соңы Қытай елінде өткендіктен әкімдердің (ақалақшы, мампаң, зәңгі т.б.) ел басқару ісіне қалай қолдары жететініне көзі жетті.

Сайлау деген аты болмаса, заты мүлде басқа. Мансапты пара беріп сатып алатынына көзіміз жетеді. Сайлау кезінде билік иелерінің қалтасы толады да, бұқара қауымның жоқшылыққа душар болуы айыпталады. Ел ішіндегі дау-дамайды да кім пара берсе, соның пайдасына шешіп беретіні де жоғарыдағы жолдар айқын аңғартады. Осы шағын үзіндіден халықтың сайлауға берген бағасын да аңғаруға болады. Ақын шындыққа тура қарайды, сын садағын аямай тартады.

Туып-өскен жерінде мамыражай жүрген ақын заман-түлкінің кейіп-кесірінен шошынады. Бас сауғалауы мәжбүр болады.

Қоштасып қалдырдым да Албан елін,
Адасып ел шетіне барған едім.

Қарқара. Шөлкөде мен Шөкірамбал
Алдың-ау қолжетпестей қайран жерім.
Бос жерде бейқұт өскен қазағым-ай.
Ашыған қымыз емес саумал едің
Біреуді біреуге әкеп ұрындырған,
Дүние қандай түлкі аумалы едің, –

деп төгіле, тебірене «қоштасып «Албан елін қалдырғанына» өкінеді. Бірақ бұдан басқа жол да жоқ. Заман мен қоғам әлпетін қарағанда өскен өңірінен тиянақ таппайтынын білді. «Біреуді біреуге әкеп ұрындырған заманның бір қыжылы барын сезеді. Сонымен бірге елдің де хал-жайы бұрынғыдай емес. Ортасы ойылған, ордасы бұзылғаны да өтірік емес-ті. Ел санасында ашығу мен торығу басым еді. Халықтың қарсы тұрар дәрмені де жоқ болатын.

Жағымпаз болып жан сауғалауға ыңғайы жоқ ақын «атақты қасқыр аштан өліпті» дегізбей бір түнде арғы бет асып кете барады, алдындағы қандасы қазаққа қара тартады. Артында туған жері мен елі қалады. Елдің сұрын кетірген Сүркей шақта «қаңғып» кету қандай ауыр тағдыр! Салы суға кетіп, меселі қайтқан бұқараның халы не болмақ? Ақын жырларының өрім-өзегі – өмірдің өзі. Ел басынан өтіп жатқан нәубеттер ақын ойының аянышты сырындай естіледі. Сан түрлі саяси науқандарды озбырлық деп біледі. Қиын заманның қыспағына түсіп, сергелден болған елдің арман-мұңын анық аңғартады. «Қазақты мал басынан ажыратқан» заңға іші жылымайтынын да кесіп айтады. Кейде шарасыздық байқатса, кейде кектене ашынады. Жаратқаннан медет тілейтін сәттері де жоқ емес.

Аса қиындықпен ашып-арып, жаяу-жалпы босып келе жатқан елді жолда қалмақтар тонайды. Омарбек суға кетіп қайтыс болады. «Омарбектің өлімі» толғауында:

Тау-таста, сай-салада өлендер көп,
Қоймаған бетін жерге жасырып-ай.
Бойыма ішкен асым тарамды,
Соларды ойлағанда ашынып-ай.
Осындай бір дәуірді кезіктірді.
Жаздықпа, жаңылдық па, апырым-ай! –

деген жолдар қысқа күнде қырық құбылған заманның ақиқаты. Көдек ащы болса да шындықты айтуды мақсат еткендіктен оның өлең-толғауларының әр шумағынан халық басынан өткен қайғылы сәттерді оқуға болады. Бір күн мерекемен достасқан елдің, бір күн азып-тозып қоштасқанын өлең өріміне айналдырады. Көңілі қаралы, жүрегі жаралы ақын бардың бағын

шайқап, жоқты жосылта мадақтаған дәуірдің шындығын көз алдыға келтіруі оның басты ұстанымы. «Бойыма ішкен асым тарамды, Жаздық па, жаңылдық па апырым-ай!» деп таңданысын да тарығуын да тарығуы да жасырмайды. Осындай бір дәуірге кез болғанына өкінеді, күйінеді. Құтырғаннан құтылуды ойлап босқын атанады. «Қазанға жақын жүрсең күйесі жұғады» демекші өктемдерден алыс кетуді жөн көреді. Бұл шарасыздықтан, мәжбүрліктен туындаған әлеуметтік қырсық-сор. Халық басынан өткен қайғылы тарихтың бір үзік сыры.

Көдек Байшығанұлы 1937 жылы қайтыс болады. Ақынның өмірі өлеңсіз өтпеген. Өмірінің соңына дейін қолынан қаламы түспеген. Осы жылы бірнеше өлең жазған екен. Соның бірінде былай дейді:

Қырандай көкке өрледім, атымды елім,
Еркелетіп «Көке» деп қойып еді.
Өз мекенін аңсаған аққудайын
Осы жағдай түсім бе өнім бе еді?
Кеселім күннен күнге барады өрлеп,
Шипа қонып, дерт кейін шегінбеді...
Үш ай жаз сайран салып күзде қайтқан,
Жаз құсы сияқтымын өңірдегі.
Тозған торғай секілді жайым мынау
Көре алмай кетіп барам жерімді енді!

Туған жерін кете алмай кету аһ ұрған арманға айналған. Көкіректегі сағыныш пен өкінішті тебірене толғайды. Басындағы мұң-шерін шерте отырып, ел-жұртының қайғы-қасіретін жеткізеді. «Кеселім күннен-күнге барады өрлеп» деп сырқатын да мойындамайды. Бірақ бордай езілмей, үзілмеген үмітке сүйенеді. Алайда бір арманы орындалатын емес. «Көре алмай кетіп барам жерімді енді». Бір белдің ар жағында қалған туған жерін көре алмаудан артық қорлық бола ма? Бұл – қамыққан, жабыққан көңіл наласы. Мұң-түнек еңсесін көтертпей, жапанда жалғыз қалғандай сезінеді.

Ақынның күрсініс-наласының себебі не? Ол кіндік қаны тамып, бесігін тербеткен туған жерінен еріксіз кетті. Бірге өскен аға-бауырынан айрылды. Емін-еркін өсірген қара орман халқы қалды. Осының бәрі келе-келе сартап сағынышқа айналды. Жүрегіне салмақ салып, жанын жаралады

Сырты бүтін іші түтін, іші түтін ақынның аманатындай естіледі. Көңілге бір медеу – арт жағында қалған елі. Қапыда көз жазып қалған еліне-қазағына өзі болмаса да сөзі жететініне сенеді. «Керекті жерге жеткізер кейінгі менен

қалғанды» деп терең тебіреніспен айтқан ақ тілегі, арманы орындалған сияқты. Көдекті асыл жыр-сөзі керекті жеріне жетті. Қазақ халқымен қауышты, зердесіне ұялады. Ұлттық әдебит тарихынан ойып тұрып орын алды. Ол XX ғасырдың басындағы қазақ поэзиясының тақырыптық-көркемдік аясын кеңейте түскен талантты тұлға және өз заманындағы қоғамның өрті мен дертін ашып, елінің ертеңін ойлаған сұңғыла суреткер.

Көдек поэзиясының көркемдігіне, ой тереңдігіне көңіл сүйінеді. Ол өлеңдерін құбылта-құлпырта кейде өзіне ғана тән бейнелеу құралдарын тақырыптықпен тауып қолданатын шебер шайырдың бірі. Өйткені поэзиядағы сөз суреттілігі, бейнелілігі өмір шындығынан нәр алып, соған тікелей жалғас туады. Сөз қолдану шеберлігі, көркемдік шеберлік дегеніміз өмір құбылыстарын танып-білу, ұғып-түсіну қабілетімен, көркем ой-сезім қуаттылығымен терең тамырласып, қабысып жатады (Ахметов, 2009: 8).

Ақын туындыларының өткірлігі көбіне тауып қолданған бейнелеу құралдарына байланысты десек, ол тілге шебер, талғампаздығы жоғары. Мәселен: «Сүзілген күзгі айранның қатығындай», «Ту қойдайын борлаған соғымдағы», «Ебімен қанат жайған қарлығаштай», «Оралған гүл бақшаға тотықұстай», «Бурадай алабұртқан күйге келіп», «Жауқызындай аршыған», «Дауылдай бұлтты айдаған өлеңім бар», «Ерке өсіп түз құсындай шарықтаған», «Құндыздай иін жарға балалаған», «Ақтанау қысыр емген жабағыдай», «Балқыдым қорғасындай күйіп-жанып», т.б. теңеулер және «өр кеуде» «топас ой», «қыран сөз», «аққу үн», «қилы заман», «бұраң жол», «күміс көмей», «бал өмір», «ыстық көңіл», «алтын бас», «өткір тіл», «қисық сөз», «қыңыр мінез», «бура сан», «кең кеуде» т.б. ретіне қарай қолданған эпитеттерді Көдек мұрасынан көп табуға болады. Осы арада айта кетер бір жай – мысалға келтірілген көркемдеу құралдарының кейбіреулері тек Көдек ақынға ғана тән сөз қолданыстары десек жаңсақтық болмайды.

Ақынның жыр үлгісіндегі әсіресе толғауларында бунақ, тармақ, шумақ саны бір келкі емес. Айтар ойға орай бірде аз, бірде көп түйдекке айналып барып ойы түйінделеді. Түйдек шумаққа қарағанда көлемді болып келетіні белгілі. Ақын эпикалық жырлардағы әуендете айтылтын төкпе өлең үлгісін көп пайдаланған. Шығармаларында ұйқастың әр түрін қолданған. Ал, кейбір толғау-

лары бір ғана ұйқаспен жырланғандықтан соңғы сөзі қайталанып отырады.

Ақынның терме, накыл түрінде келетін шумақтары өлең-толғауларының ажарын ашып, ой құнарын арттыра түседі

Бірде Көдек Қалыбек ауылындағы ұзатылатын қыздың тойына келе жатса, отаудан бір келіншек шығып: - ақын мырза, құрдасың ауырып қалды. Бір бақсы тілді, сөзді адамға ұшықтату керек екен, - дейді. Көдек атынан түсіп су алдырып ұшықтауға кіріседі. Бойындағы сырқатты сырттан келген пәле екен, күлін көкке ұшырайын деп былай дейді:

...Көш бойынан қыр асып,
Көшкен қардай сыр етіп,
Үріккен қойдай дүр етіп,
Үшқан құстай пыр етіп
Пу, пу, пу...
Асқар, асқар таумен кет,
Ағыны қатты сумен кет!
Көкпен кетсең, желмен кет,
Жермен кетсең, селмен кет,
Пу, пу, пу, –

деп шұбырта жөнеледі. Бұл кәдімгі бәдік өлең үлгісімен айтылған сөз. Ақын дәтүрлі фольклор үлгісін пайдаланған. Сондай-ақ осы өлеңде көне мифтік түсінік сөздің магиялық күшіне сену бағын аңғарамыз.

Ақын енді бірде Сүйіндік ауылының бір үйінде қымыз ішіп отырады. Оның арт жағындағы бесікте жатқан бала жылайды. Баланың әжесі: Көкем, ана бесікті тербете отыршы! – дейді. Сонда Көдек әндетіп өлең айтады. «Әлди, әлди, ақ бөпем, ақ бесікке жат, бөпем!» деген тармақтарды сол қалпында айтып, ары қарай өзінше жалғастырады.

Осы өлең жолдарына қарағанда «әлди, әлди, ақ бөпем, ақ бесікке жат бөпем!» деген екі тармақ дәстүрлі бесік жырларына тән қайырмаларды пайдалана отырып, қалған өлең жолдарын импровизациялық тәсілмен шығарған. Атақты батыр да, әділ би де, небір арулар да осы бесікте жатып ер жетті дей келіп «жақсы жігіт болар деп» Көкең сені тербетті деп түйеді. Сәбиге үміт артып ойын аяқтаған. Көдек жоқтау-дауысты көп жазған және дамытқан. Оның жоқтау – дауыстары көркемдік жағынан да, мазмұны жағынан да тартымды туындылар болып табылады. Бұған қарағанда, ақын фольклорлық мұраның мағынасын байытады, жаңа мазмұн беріп құлпырта дамытады.

Қорытынды

Мақалада Көдек Байшығанұлының саяси лирикасында ХХ ғасыр басындағы халық басынан өткен қайғылы кезең шындығы шежіредей шертілетіні, әсіресе 1916 жылғы көтеріліс, ұжымға біріктіру, ауқатты адамдарды тәркілеу сияқты халқымыздың азалы тарихы анық айтылатыны жан-жақты ашып көрсетілді. Ақынның саяси лирикасының ХХ ғасырдың басындағы әдебиет тарихынан алар орны зор екені айқындалды. Сонымен бірге оның шығармашылығында дәстүр сабақтастығының сақталғаны, фольклорлық сарыннан қол үзбегені де нақтылы мысалдармен берілді.

Көдек – өлеңді ақпа-төкпе импровизациямен де, жазып та шығаратын ақын. Фольклор ұзақ тарихи дамудан өткен ұлттық әдебиет пен өнердің бастау көзі болғандықтан оның мұрасында фольклордың әсерін аңғару қиын емес. Әдебиет пен фольклордың байланысы – әлем мәдениетінің дамуындағы басты заңдылықтардың бірі. Жер жүзіндегі қай әдебиетті алсақ та, оның шығу тегі – фольклор екенін көреміз. Сондықтан әдебиеттегі фольклоризм барлық әдебиеттің тарихы мен теориясын зерттегенде де, жеке ақын-жазушылардың шығармаларын талдағанда да көрнекті орын алады (Фольклор және қазіргі әдебиет, 2011: 11)

«Қазақ әдебиет тануында кез келген өнер туындысының дүниеге келуі дәстүр жалғастығы негізінде орын алып келеді. Бұл сапалы көркем шығарманың пайда болуының басты

шарттарының бірі» (Мұсалы Л., Кенжеқожаева А., Балтоғаева Ж., 2023: 143). Осы тұрғыдан келгенде Көдек те фольклорлық мұрадан сусындаған. Ол – фольклордың кейбір жанрлық түрлерін дамытып жетілдіре түскен талант иесі. Ақын халықтың белгілі мақал-мәтелдерін өз қалпында да, түрлендіріп те ұтымды қолданып, ойын өткірлей түседі. Екінші жағынан, оның кейбір өлең-толғаулары мақал-мәтел, қанатты сөз сияқты әсер қалдырады. «Берекелі ынтымақ, іргені берік қалаған», «үй көркі, түздің сәні мұндай адам, аққудың көрінісі айдындағы», «бал өмір, ыстық көңіл болды салқын, жүрмейді ел қатарлы ашық-жарқын», «есе тесе есірер, қанқұйлы мен бұзықтар», «әйел жақсы болса жан жолдасың, құдайым ер жігітті тек қолдасын!», т.б. оның өлеңдерінде нәрлі мақалға айналған өлең тармақтары баршылық.

Ақын мұрасында асыра асқақ сөйлеу жоқ. Бұрынғы жыр үлгісімен баяндай отырып өмірдің шындығын әсерлі жеткізеді. Бөлініп-жарылған елдің мұңын айтады, атажұртын аңсайды. Бодандық заманның алғашқы өзгерістерін жан-жақты жеткізе суреттейді. Ақынның өлең-толғауларының ажарын айшықтайтын кестелі ой-оралымдары оның ақындық шеберлігінің жоғары екенін көрсетеді. Көдек Байшығанұлының мұрасын ХХ ғасырдың басындағы елдің әлеуметтік-саяси жағдайынан бөле қарауға болмайды. Сондықтан Көдек поэзиясы қазақ әдебиетінің сапасын көтеретін, саяси шындығын танытатын бағалы мұра деп бағалау керек.

Әдебиеттер

- Temirbolat A.B., Imakhanbet R.S., Orda G.Z., Ospanova A.A., Omarov T.K. Specifics of embodiment of the national idea in Kazakh literature // *Man in India*. – 2017. – №97(20): - P. 435-445. [Electronic resource]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/323250239_Specificsof_embodiment_of_the_national_idea_in_Kazakh_literature (Date of use: 21.12.2023)
- Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т.2. – Алматы, 1983. – 456 б.
- Байшығанұлы К. Қайтейін, жалған дүние. – Алматы, 2008. – 336 б.
- Ахметов З. Казахское стихосложение. – Алма-Ата, 1964. – 464 с.
- Бердібаев Р. Каусар бұлақ. – Алматы, 1989. – 448 б.
- Жұртбаев Т. Бейуақ. – Алматы, 1990. – 304 б.
- Омарбеков Т. Зобалаң. – Алматы, 1994. – 270 б.
- Нұрғалиев Р. Әуезов және Алаш. – Алматы, 1997. – 432 б.
- Қойшыбаев Б. Халық жады мәңгілік // Алматы ақшамы. – 2019, 30 мамыр.
- Қойгелді М. Ұлттық қасиет // Қазақ әдебиеті. – 2019, 30 мамыр.
- Ержанова С.Б. Қазақ поэзиясындағы тәуелсіздік идеясы // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. - №2(182). – Б. 116-129. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph13>
- 20-30 жылдағы қазақ әдебиеті. 1-кітап. – Алматы, 1997. – 175 б.
- Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Алматы, 2009. – 366 б.
- Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы, 2011. – 475 б.
- Мұсалы Л.Ж., Кенжеқожаева А.М., Балтоғаева Ж.Е. Поэтикалық дәстүр және шығармашылық үндестік // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №4(192). – Б.142-155. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph13>

References

- Temirbolat, A.B., Imakhanbet, R.S., Orda, G.Z., Ospanova, A.A., Omarov, T.K. (2017). Specifics of embodiment of the national idea in Kazakh literature. *Man in India*. Iss. 97(20), P. 435-445. [Electronic resource]. URL: https://www.researchgate.net/publication/323250239_Specifics_of_embodiment_of_the_national_idea_in_Kazakh_literature (Date of use: 21.12.2023)
- Kabdolov, Z. (1983). *Eki tomдық tandamaly shygarmalar* [Selected works in two volumes]. 2nd volume. Almaty. (in Kazakh)
- Baishiganuly, K. (2008). *Qaiteyn, zhalgan duniye* [Again, fake world]. Almaty. (in Kazakh)
- Akhmetov, Z. (1964). *Kazakhstanskoe stihoslozheniye* [Kazakh poetry]. Alma-Ata. (in Russian)
- Berdybaev, R. (1989). *Kausar bulaq* [Clean spring]. Almaty. (in Kazakh)
- Zhurtbaev, T. (1990). *Beyuaq* [Careless]. Almaty. (in Kazakh)
- Omarbekov, T. (1994). *Zobalan* [The burden]. Almaty. (in Kazakh)
- Nurgaliev, R. (1997). *Auezov zhane Alash* [Auezov and Alash]. Almaty. (in Kazakh)
- Koishibaev, B. (2019). *Halyk zhady mangilik* [People's memory is eternal]. Almaty Akshamy [Almaty evening]. (in Kazakh)
- Koigeldi, M. (2019). *Ulttyq qasiret* [National tragedy]. *Qazaq Adebieti* [Kazakh literature]. (in Kazakh)
- Yerzhanova, S.B. (2021). The idea of independence in Kazakh poetry. *KazNU Khabarshysy. Filologiya seriasy* [Bulletin of the KazNU. Philological series]. Iss.2(182), P. 116-129 <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph13> (in Kazakh)
- 20-30 zhyldagy qazaq adebiety (1997). [Kazakh literature of 20-30 years]. Book 1. Almaty. (in Kazakh)
- Akhmetov, Z. (2009). *Poeziya shyny – danalyk* [The height of poetry is wisdom]. Almaty. (in Kazakh)
- Folklor zhane qazirgi qazaq adebiyeti (2011). [Folklore and modern Kazakh literature]. Almaty. (in Kazakh)
- Musaly, L.J., Kenzhekozhaeva, A.M., Baltogaeva, Zh.E. (2023). Poetic tradition and creative consonance. *KazNU Khabarshysy. Filologiya seriasy* [Bulletin of the KazNU. Philological series]. Iss.4(192), P. 142-155. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph13> (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Сейітжанов Зүфар Нұрсапаұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Asegizbayeva 84@mail.ru);

Набиолла Насихат – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: nasihat_83@mail.ru);

Иманғалиев Бауыржан Сәбитұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: baur.iman@mail.ru .iman@mail.ru);

Шортанбай Шоқан Амангелдіұлы – аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: shortanbay@kaznu.kz).

Келін түсті: 18 қаңтар 2024 ж.

Қабылданды: 28 мамыр 2024 ж.